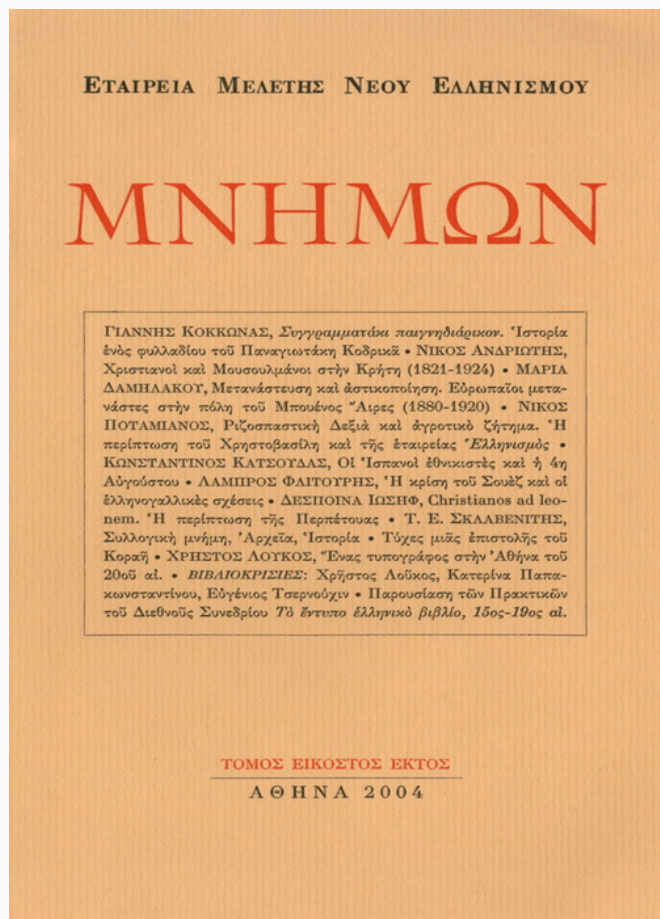

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.842](https://doi.org/10.12681/mnimon.842)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (2004). ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ. *Μνήμων*, 26, 240–256. <https://doi.org/10.12681/mnimon.842>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΕΝΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ

‘Ο τυπογράφος πού θά μᾶς ἀπασχολήσει γεννήθηκε σέ ἓνα χωριό στά ὄρια Ἀττικῆς - Βοιωτίας τὸ 1910. ‘Ο πατέρας του ἦταν ρητινοσυλλέκτης (ρετσινιάρης), ἔβγαζε δηλαδή ρετσίνι ἀπὸ τὰ πεῦκα καὶ τὸ πουλοῦσε σέ διάφορους ἐμπόρους. ‘Η ἀπασχόληση αὐτή, πού δὲν ἀπέφερε πολλά, ἦταν μαζὶ μὲ τὴν κτηνοτροφία σχεδὸν ἡ μοναδική ἐπαγγελματική ἐπιλογή τῶν περισσότερων ἀνδρῶν, ἀφοῦ τὸ χωριό τους ἦταν ὄρεινὸ καὶ δὲν διέθετε εὐφορες καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις. ‘Η μητέρα του (εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1884) προερχόταν ἀπὸ τὸ γειτονικὸ χωριό, πού ἦταν στὸν κάμπο, καὶ ἔφερε πλούσια προίκα: μ’ αὐτὴν ἀγοράστηκε καὶ ἓνα σπίτι. ‘Ο γάμος θά ἔγινε, ὅπως συνηθιζόταν, μὲ συνοικέσιο, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι τὸ νεαρὸ ζευγάρι ταίριαξε. ‘Η νύφη χαρακτηριζόταν γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς γνώμης της: εἶχε ἓνα σημάδι ἀπὸ μαχαίρι, χτύπημα τοῦ ἀδελφοῦ της γιὰ τὸλόμησε νὰ τοῦ ἀντιμιλήσει μπροστὰ σὲ ἄλλους. “Ἦταν συγχρόνως πολὺ ἐξυπνὴ: ἔμαθε ὅλη τὴν ἀλφαβήτα τὴν πρώτη μέρα πού πῆγε στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ δὲν ξαναπῆγε γιὰτὶ πέθανε ἡ μάνα της καὶ ὡς μεγαλύτερη ἀνέλαβε νὰ φροντίζει τίς μικρότερες ἀδελφές της. “Ετσι δὲν ἔμαθε ἑλληνικά, ὅχι μόνον νὰ γράφει ἀλλὰ οὔτε νὰ τὰ μιλάει, ἀφοῦ ὅλοι καὶ στὰ δύο χωριά μιλοῦσαν ἀρβανίτικα, καὶ μόνον ὅσοι πῆγαιναν σχολεῖο ἢ οἱ ἄντρες στὸ στρατὸ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ μάθουν ἱκανοποιητικὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα: ὁ δάσκαλος ἔδινε καθημερινὴ μάχη γιὰ νὰ μὴν μιλοῦν τὰ ἀρβανίτικα καὶ στὸ σχολεῖο. Τὸ 1907 οἱ

‘Ανακοίνωση στὰ «Σεμινάρια τῆς Ἐρμούπολης» καὶ στὴν ἐνότητα «Ἀνιχνεύοντας ἐπαγγελματικές δραστηριότητες καὶ τεχνικὲς σὲ τεκμήρια τοῦ παρελθόντος», 9-10 Ἰουλίου 2004. Σκόπιμα τὸ κείμενο δὲν διευρύνθηκε, γιὰ νὰ μὴν χάσει τὴν ἰσορροπία του. ‘Η διεύρυνση καὶ ὁ ἀναλυτικὸς σχολιασμὸς θά ἐπιχειρηθοῦν σὲ αὐτόνομο δημοσίευμα. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἂς μὴ θεωρηθεῖ ὡς πρώτη, ἀδέξια ἀπόπειρα συγγραφῆς ἱστοικοῦ μυθιστορήματος. “Ὅσα γράφω νομίζω ὅτι συνιστοῦν ἱστορικὸ λόγο. Βασίζονται κυρίως σὲ τυπογραφικὰ ἀρχεῖα, σὲ προφορικές συνεντεύξεις παλαιῶν τυπογράφων, στὶς δικές μου ἀναμνήσεις καὶ συγγενῶν, σὲ ἄλλες πηγές. “Ὅ,τι δὲν καλύπτεται ἀπὸ ἱστορικὲς μαρτυρίες, δηλώνεται ὡς ὑπόθεση. Οἱ ἀναπόφευκτες κατασκευές εἶναι ἐλεγχόμενες καὶ ἐντάσσονται αὐστηρὰ στὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο.

ἐγγράμματοι στὰ δύο χωριά (2.672 καὶ 3.120 κάτοικοι ὁ πραγματικὸς πληθυσμός τους) ἔφθαναν τὸ 34,39% καὶ 37,44% ἀντίστοιχα.

Ὁ γάμος θὰ ἔγινε μὲ τὸ γλέντι ποὺ συνηθιζόταν σ' αὐτὲς τὲς περιπτώσεις: ψητὰ ἀρνιά, ἄφθονη ρετσίνα καὶ τσάμικος χορὸς καὶ καλαματιανός. Μέσα στὸ χρόνο γεννήθηκε καὶ γιός, ὁ τυπογράφος μας. Τότε ἦταν ποὺ ἀποφάσισε ὁ πατέρας του, ἐπιθυμώντας νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ στενότητα καὶ ἀνταποκρινόμενος στὰ καλέσματα συγγενῶν ποὺ εἶχαν ἤδη φύγει, νὰ μεταναστεύσει γιὰ τὴν Ἀμερικὴ. Ἐδῶσε ὅρκους ὅτι γρήγορα θὰ γυρίσει. Καὶ πράγματι γύρισε σύντομα γιατί, πρὶν ἀκόμη καλὰ-καλὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ξένη χώρα καὶ βρεῖ δουλειά, ξέσπασε ὁ βαλκανικὸς πόλεμος. Ἀποφάσισε νὰ ἐπιστρέψει γιὰ νὰ πολεμήσει, καθὼς πῆρε κατὰ γράμμα τὴν κυβερνητικὴ ἀπειλὴ ποὺ τοῦ ἔγραψε ὁ πατέρας του, ὅτι ὅποιος δὲν γυρίσει, δὲν θὰ μπορέσει, ὡς λιποτάκτης, νὰ ξαναδεῖ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ φιλότιμο ποὺ τὸν διέκρινε φάνηκε καὶ τώρα. Μόλις πρόλαβε νὰ δεῖ τὴ γυναίκα του καὶ τὸ παιδί του καὶ ἔφυγε γιὰ τὸ μέτωπο. Τοὺς εἶδε ἄλλη μιὰ φορὰ γιατί βρέθηκε στὸ ἄγλημα ποὺ συνόδευσε τὸ νεκρὸ βασιλιὰ Γεώργιο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ στὴν Ἀθήνα. Ἡ συνάντηση ὅμως αὐτὴ ἦταν καὶ ἡ τελευταία. Ἐπιστρέφοντας στὸ μέτωπο χάθηκε κάπου στὰ βουνὰ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν ἐλληνοβουλγαρικὸ πόλεμο. Δὲν βρέθηκε τὸ πτώμα του.

Ὁρφανὸς ὁ τυπογράφος μας καὶ κάτω τώρα ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ παπποῦ, ἀφοῦ ἡ νύφη ἀναγκάστηκε νὰ ἔλθει νὰ μείνει μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ χαμένου ἀντρα της. Οἱ ἐρωτικὲς διαθέσεις τοῦ κουνιάδου της, ὁ φόβος γιὰ τὴν τύχη τοῦ παιδιοῦ της τὴν ὥθησαν νὰ γυρίσει στὴ δική της, τὴν πατρικὴ, οἰκογένεια, στὸ ἄλλο χωριό. Ἐκεῖ ὅμως διαπίστωσε ὅτι εἶχε καταντήσει σχεδὸν ὑπηρέτρια, ἀφοῦ, ὡς μεγαλύτερη ἀδελφή, εἶχε ἀναλάβει, μὲ τὴν ἔλλειψη τῆς μάνας, ὅλες τὲς φροντίδες τοῦ σπιτιοῦ. Ἰδιαίτερα ὅμως φοβόταν ὅτι ὁ γιός της χωρὶς πατέρα θὰ ἦταν τὸ παραπαιδί τῆς εὐρύτερης οἰκογένειας. Ἀφοῦ δὲν καρποφόρησε ἡ δυνατότητα μιᾶς σύνταξης, τόλμησε δεύτερο γάμο: παντρεύτηκε ἕναν χῆρο ἀπὸ τὸ δικό της τὸ χωριό, ποὺ μόλις εἶχε χάσει τὴ γυναίκα του, ποὺ τοῦ εἶχε ἀφήσει τέσσερα παιδιά, ὅλα ἀγόρια. Τὸ τόλμημα δὲν ἦταν εὐκόλο, ἀλλὰ ἦταν πλέον αὐτὴ νοικοκυρά στὸ σπίτι της καὶ ὁ νέος ἄνδρας της, καλὸς κτίστης, ἀποδείχθηκε καλόβολος. Ἡ μόνη δυσκολία ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τὰ παιδιά τοῦ δεύτερου συζύγου της, ποὺ ἀρνιόταν νὰ ἀναγνωρίσει ὡς ἰσότιμο ἀδελφὸ τὸ δικό της παιδί, τὸν τυπογράφο μας. Οἱ ἄλλοι τρεῖς ἦταν ἀπὸ βρέφη ὡς πολὺ μικροὶ καὶ οὐσιαστικὰ αὐτὴ τοὺς ἀνέθρεψε· ἔτσι τὴν ἔνοιωσαν ὡς πραγματικὴ μάνα.

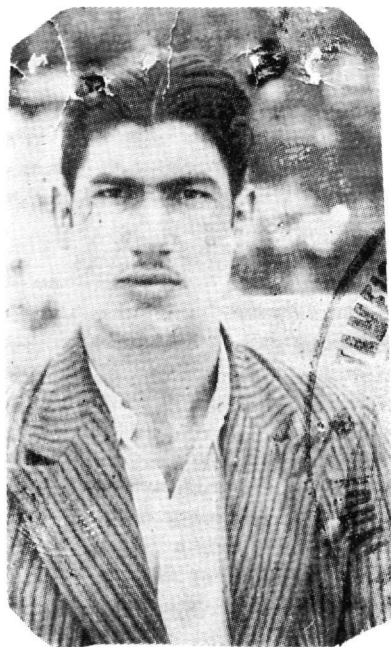
Γιὰ τὴ ζωὴ στὸ χωριὸ τῶν παιδιῶν καὶ τῶν νέων μπορούμε νὰ φανταστοῦμε κάτι ἀντίστοιχο μὲ ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις: ἐμπλοκὴ τους στὲς οἰκιακὲς καὶ ἀγροτικὲς ἐργασίες, ἀλλὰ καὶ παιχνίδι στὴ φύση. Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ τυπογράφος μας ἔλεγε, ὁ παππούς του τὸν εἶχε κάποτε δέσει σὲ ἕνα δέντρο καὶ τὸν εἶχε ξυλοκοπήσει ἀλύπητα μὲ μιὰ βέργα, ὅταν διαπίστωσε ὅτι ἔλειπε μέρες ὀλόκληρες ἀπὸ τὸ σχολεῖο κυνηγώντας πουλιά. Ὡστόσο, ἔφτασε

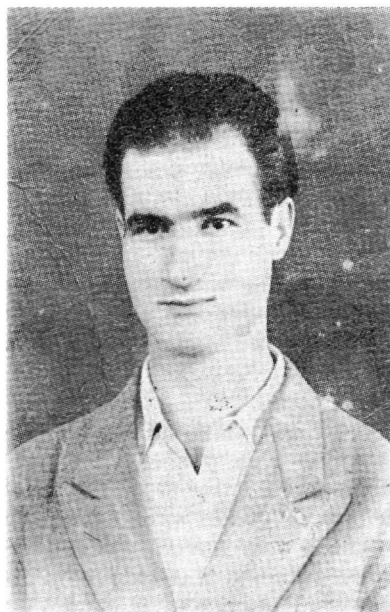
Ἡ μάνα τοῦ Κωστῆ

Ὁ δεύτερος σύζυγός της

Ὁ Σωτήρης

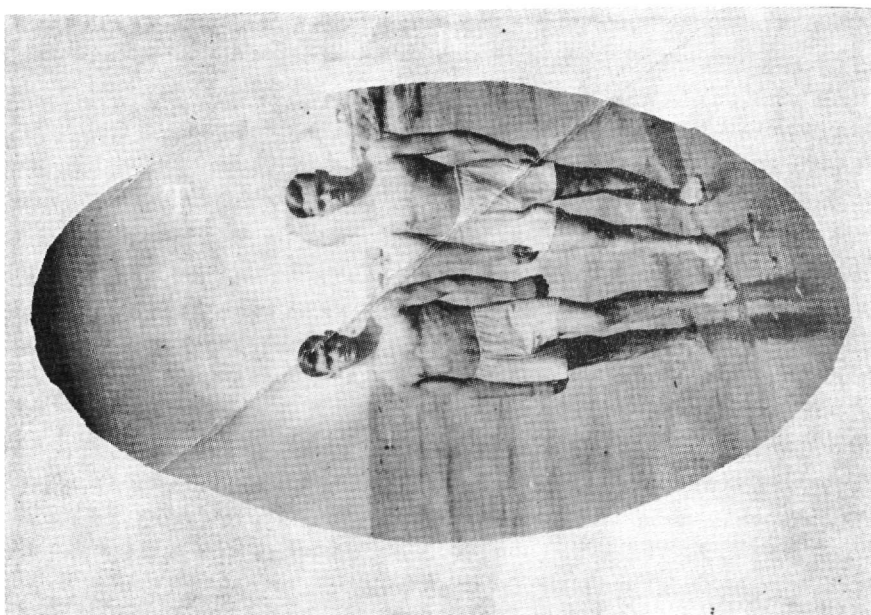

Ὁ Βαγγέλης

ὡς καὶ τὴν Γ' τάξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ, δηλαδή τέλειωσε τὸ Σχολαρχεῖο. Γυμνάσιο δὲν ὑπῆρχε στὸ χωριὸ παρὰ μόνο στὴν πρωτεύουσα τῆς ἐπαρχίας. Δὲν μοιάζει νὰ τέθηκε καὶ ζήτημα τῶν περαιτέρω σπουδῶν, κυρίως ἀπὸ οἰκονομικὴ στενότητα, ἀλλὰ καὶ γιατί ὁ τυπογράφος μας δὲν εἶχε ἰδιαίτερη κλίση στὰ γράμματα. Ἡ ἀναζήτηση ἐργασίας στὴν πρωτεύουσα καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου ἦταν γιὰ τοὺς πιὸ ἀνήσυχους νέους ἡ μόνη λύση. Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ οἰκονομικὴ στενότητα εἶχε ὠθήσει μερικοὺς τουλάχιστον ἄντρες στὴν ὑπερπόντια μετανάστευση· κάποιοι ἄλλοι εἶχαν στραφεῖ στὶς κοντινότερες πόλεις καὶ τὴν Ἀθήνα. Λειτουργήσαν κι ἐδῶ τὰ συγγενικά δίκτυα: ἓνας ξάδελφος, τῆς ἴδιας περίπου ἡλικίας, ποὺ εἶχε ἤδη, ὅπως καὶ ἄλλοι συγχωριανοί, ἐγκατασταθεῖ στὴν πρωτεύουσα, φαίνεται ὅτι τὸν ἐνθάρρυνε νὰ κάνει τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα.

Ὁ ἴδιος ὁ τυπογράφος μας, ποὺ γιὰ συντομία θὰ τὸν ἀναφέρω στὸ ἐξῆς μὲ τὸ βαπτιστικὸ του ὄνομα, Κωστής, σὲ δῆλωσέ του τὸ 1934, γιὰ νὰ ἐγγραφεῖ στὸ Ταμεῖο Ἀσφαλίσεως Τυπογράφων καὶ Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν (Τ.Α.Τ.), εἶχε σημειώσει ὅτι δούλευε ὡς τυπογράφος ἀπὸ τὸ 1925, δηλαδή ἀπὸ 15 ἐτῶν. Τὴ χρονιά αὐτή, τὸ 1925, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔφτασε στὴν Ἀθήνα. Φαίνεται ὅτι δούλεψε γιὰ λίγο σὲ κρεοπωλεῖο καὶ σὲ συνεργεῖο αὐτοκινήτων πρὶν μπεῖ στὸν κόσμον τῶν τυπογραφείων. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀδελφία του, πρὶν γίνεи κι αὐτὸς τυπογράφος, εἶχε δουλέψει σὲ ἓνα ὑαλοπωλεῖο, ἓνα ἄλλο σὲ καφενεῖο καὶ σὲ τσιγκογραφεῖο. Φαίνεται ὅτι ἀκολούθησε τὴ γνωστὴ πορεία: δούλεψε ὡς μαθητευόμενος, ὡς μικρός, σὲ ἓνα ἢ περισσότερα τυπογραφεῖα. Ἐκεῖ ἀνάμεσα στὸ σκουπίσμα, τὸ κουβάλημα στοιχειοθετημένων σελίδων γιὰ τὸ πιεστήριο, τὰ διάφορα θελήματα κ.λπ. θὰ ἔμαθε καὶ τὴν κάσα, δηλαδή ποῦ εἶναι τοποθετημένα τὰ στοιχεῖα γιὰ κάθε γράμμα στὶς ξύλινες ὑποδοχὲς ποὺ ἔχει ἡ κάσα· θὰ ἔμαθε νὰ κάνει ἀράδες, δηλαδή νὰ τοποθετεῖ στὸ μεταλλικὸ συνθετήριον τὰ γράμματα γιὰ νὰ φτιάχνει λέξεις, φράσεις, προτάσεις· θὰ ἔμαθε νὰ ξανατοποθετεῖ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς τυπωμένες σελίδες πίσω στὴ θέση τους· μὲ δυὸ λόγια, θὰ ἔμαθε σύνθεση καὶ διάλυση. Ὁ βαθμὸς προόδου γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ περιπόθητου τίτλου τοῦ στοιχειοθέτη, ἐξαρτιόταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἔφεση καὶ ἐπιμονὴ τοῦ μαθητευομένου νὰ προσπαθήσει, συχνὰ σὲ ὥρες ἐκτὸς ἐργασίας, δηλαδή στὴ μεσημερινὴ παύση ἢ τὸ βράδυ μετὰ τὸ σχόλασμα, νὰ ἐμπεδώσει καὶ βελτιώσῃ ὅσα τοῦ εἶχαν δείξει ἢ ὁ ἴδιος εἶχε δεῖ νὰ κάνουν οἱ μάστορες.

Ἡ μετάδοση τῆς τεχνολογίας δὲν ἦταν αὐτονόητη: ἀρκετοὶ στοιχειοθέτες, οἱ μάστορες, ἀπέφευγαν νὰ φανερώσουν τὰ μυστικά του ἐπαγγέλματος στοὺς μικροὺς μαθητευόμενους, ἐπειδὴ γνώριζαν ὅτι θὰ ἦταν δυνάμει ἀνταγωνιστὲς σὲ μιὰ ἀγορὰ ἐργασίας ποὺ δύσκολα ἐξασφάλιζε συνεχὴ ἀπασχόληση γιὰ τοὺς περισσότερους τυπογράφους· πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔκαναν λίγα μεροκάματα στὸ ἓνα τυπογραφεῖο, λίγα σὲ ἓνα ἄλλο. Ἡ κινητικότητα τῶν τυπογράφων ἦταν πάντοτε μεγάλη. Ἐπειτα, οἱ ἐργοδότες πολλὰς φορὲς προτιμοῦσαν τοὺς μι-

Ο Κωστής (δεξιά) και ο Θανάσης

Ο Κωστής έφηβος στην Αθήνα

κρούς στην ηλικία τυπογράφους γιατί πληρώνονταν πολύ λιγότερο. 'Ωστόσο, όλοι όσοι κάποτε ήταν μαθητευόμενοι μαρτυρούν ότι κάποιος μάστορας ή ακόμη και κάποιος από τους συνομήλικους που είχε μάθει την τέχνη, τους καθοδηγούσαν στο να κάνουν το ποιοτικό άλμα και να μπορούν να κρατούν το συνθετήριο με ασφάλεια. 'Η μαστοριά πάντως, ή ιδιαίτερη ικανότητα να φτιάχνεις ισορροπημένο κείμενο και ακόμη περισσότερο να κάνεις από τις άραδες σελίδες, να ένσωματώνεις στο κείμενο πίνακες και να επιλέγεις την κατάλληλη ποικιλία στοιχείων, ήταν ένα προσωπικό στοίχημα που δεν το επιδίωξαν ή δεν μπόρεσαν να το καταφέρουν πολλοί, που έμειναν απλώς κατασκευαστές άραδων, άραδατζήδες κατά την τυπογραφική ορολογία.

'Ο Κωστής φαίνεται ότι άφομοίωσε γρήγορα τὰ μυστικά τῆς τυπογραφίας και έγινε ικανός στοιχειοθέτης. Κατόρθωσε μάλιστα αργότερα να είναι από τους λίγους που μπορούσαν, με ξεχωριστή τεχνική, να φτιάχνουν μαθηματικούς τύπους με λεπτή ισορροπία τῶν ἀριθμῶν, τῶν διαστημάτων και τῶν γραμμῶν. Οἱ ικανότητες ὅμως αὐτές δεν τοῦ ἐξασφάλισαν μιὰ θέση στο Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, στο ὁποῖο πολλοὶ προσέβλεπαν γιὰ νὰ ἔχουν μιὰ μόνιμη ἀπασχόληση. Στὸ σχετικὸ διαγωνισμό, ὅπου μεταξὺ ἄλλων ἔδωσαν στοὺς ὑποψηφίους ἓνα κείμενο νὰ τὸ στοιχειοθετήσουν, ὁ διπλανὸς τοῦ Κωστῆ δεν ἤξερε οὔτε τὰ στοιχειώδη, μετὰ δυσκολίας δηλαδὴ ἔφτιαχνε ἀράδες. Κι ὅμως προτιμήθηκε, προφανῶς γιατί κάποιος βουλευτῆς ἢ ἄλλος πολιτικὸς παράγοντας ἐπενέβη ὑπέρ του. Μιὰ μελέτη τῶν ἀτομικῶν φακέλων τῶν ἐργαζομένων στο Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, πού εὐτυχῶς σώζονται και εἶναι προσιτοὶ στὴν ἔρευνα, ἴσως νὰ ἀναδείξει κι ἐδῶ τὰ πελατειακὰ δίκτυα πού ἐμπειρικὰ τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ παλαιότερο τουλάχιστον προσωπικὸ τῶν δημόσιων βιβλιοθηκῶν και ἄλλων ὑπηρεσιῶν τοῦ Δημοσίου.

Μεταξὺ τοῦ 1925 και 1930 ὁ Κωστής θὰ ἐργάστηκε, ὡς μαθητευόμενος στὴν ἀρχή, σὲ διάφορα τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω αὐτὰ τὰ τυπογραφεῖα γιατί τὸ Ἀσφαλιστικὸ Ταμεῖο τῶν τυπογράφων ἰδρύθηκε τὸ 1931. Μόνον ἀπὸ τότε ὑποχρεώθηκαν οἱ ἐργαζόμενοι νὰ ἀποκτήσουν ἀτομικὸ φάκελο και οἱ ἐργοδότες νὰ στέλνουν τίς μισθοδοτικὲς καταστάσεις τῶν ἐργαζομένων στο Ταμεῖο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν κρατήσεων. Σχεδὸν συγχρόνως ἢ λίγο αργότερα, δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα ἑτεροθαλῆ του ἀδελφία, ὁ Θανάσης και ὁ Σωτῆρης, ἀντίστοιχα δύο και τέσσερα χρόνια μικρότεροι ἀπὸ τὸν Κωστή, ἐγκατέλειψαν τὸ χωριὸ γιὰ νὰ γίνουν κι αὐτοὶ τυπογράφοι. Στὴ γενέτειρά του ἔμεινε ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός, ὁ Μῆτσος, πού θὰ ἀσχοληθεῖ με τὴ γεωργία. 'Ο μικρότερος, ὁ Βαγγέλης, πού εἶχε γεννηθεῖ τὸ 1916, θὰ ἔλθει νὰ συναντήσει τὰ ἀδελφία του γύρω στὰ 1930 και θὰ μάθει τὴν ἴδια τέχνη. Γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα ἔμειναν και οἱ τέσσερις, και ἓνας ἐξ ἀδελφῶς τους ἐπὶ πλέον, σὲ ἓνα δωμάτιο πού νοίκιαζαν στὶς συνοικίες τοῦ Ροῦφ ἢ τῶν Πετραλώνων. Στὶς συνεικίες αὐτές, ἀπὸ τίς πιδ ὑποβαθμισμένες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νοικιάζονταν μεμο-

νωμένα δωμάτια, συνήθως γύρω από μιάν αύλη, με μιὰ κουζίνα και ένα αποχωρητήριο κοινά για μιὰ δεκάδα ἐνοίκους. Ἐπειδὴ δούλευαν ὅλη σχεδὸν τὴ μέρα, χρησιμοποιοῦσαν τὸ δωμάτιο μόνο για ὕπνο και λίγη ξεκούραση τὴν Κυριακή. Οὔτε λόγος για μαγείρεμα. Τὸ χειμῶνα θερμαίνονταν με μαγκάλι και μιὰ φορὰ κινδύνεψε νὰ πεθάνει ὁ Κωστής ἀπὸ τὶς ἀναθυμιάσεις. Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴν κατάσταση τοῦ δωματίου με τόσους ἐργένηδες στὸν ἴδιο χῶρο. Ἀργότερα ἀποφάσισαν, νοικιάζοντας ἄλλο ένα δωμάτιο, νὰ φέρουν και τοὺς γονεῖς ἀπὸ τὸ χωριό. Εἶχαν ἔτσι σπιτικό φαγητό, καθαρά ροῦχα και τὴ φροντίδα τῆς μάνας και τοῦ πατέρα.

Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1931 ὡς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1932, για δεκατέσσερις μῆνες, ὁ Κωστής ὑπρέτησε τὴ θητεία του στὸ Ναυτικό. Δουλεῖε στὴ συνέχεια σὲ διάφορα τυπογραφεῖα, με διαλείμματα ἀνεργίας. Στὰ 1934-1935 εἶναι στοιχειοθέτης με 70-80 δραχμὲς μεροκάματο στὸ τυπογραφεῖο τοῦ θρησκευτικοῦ περιοδικοῦ «Ζωὴ» (Ἰπποκράτους 11). Στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο δούλευαν ἤδη και δύο ἀπὸ τὰ ἀδελφια του: ὁ Θανάσης ὡς στοιχειοθέτης και ὁ Σωτήρης ὡς πιεστής. Ὅταν ἔγινε τὸ κίνημα τοῦ Πλαστήρα, τὴν 1 Μαρτίου 1935, ὁ Κωστής ἐργαζόταν σὲ ένα τυπογραφεῖο στὴν ὁδὸ Ἀγίας Εἰρήνης 6, τὸ ὁποῖο τύπωνε διάφορες ἐφημερίδες ὅπως ὁ «Μωριάς», ἡ «Φωνὴ τῶν Κυκλάδων», ἡ «Κυρίαρχος Νεολαία» και ἄλλες. Ἐπειδὴ οἱ ἐφημερίδες δὲν κυκλοφόρησαν λόγω τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν, παύτηκε και ζήτησε κι αὐτὸς ὅπως και ἄλλοι ἐργαζόμενοι σχετικό ἐπίδομα ἀνεργίας ἀπὸ τὸ Ταμεῖο.

Νωρίς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεροκάματο, ὁ Κωστής δούλεψε ἐργολαβικά. Οἱ ἐργολαβίες και οἱ ὑπεργολαβίες ἦταν μιὰ συνήθης πρακτικὴ μεταξὺ τῶν τυπογράφων τουλάχιστον ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1970: ἕνας τυπογράφος ἐξασφάλιζε (πολλὲς φορές προσφέροντας χαμηλότερη τιμὴ) μιὰ ἐργασία, συνήθως ἀπὸ κάποιον ἰδιώτη. Συμφωνοῦσε, ἔπειτα, ἔναντι ἑνὸς ποσοῦ ἢ μεριδίου ἀνὰ τυπογραφικὸ φύλλο, με ἕναν ἐργοδότη τυπογράφο νὰ τοῦ παραχωρήσει τὸ χῶρο και τὰ μέσα, δηλαδὴ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα και τὴν ὑπόλοιπη ὑποδομὴ. Στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος μόνος ἢ μισθώνοντας και ἄλλους στοιχειοθετοῦσε τὸ βιβλίο και τὸ τύπωνε στὸν ἴδιο χῶρο ἢ ἄλλοῦ. Μερικὲς φορές ὁ «ἐργολάβος» ἐργαζόταν στὸ ἴδιο αὐτὸ τυπογραφεῖο ἢ σὲ ἄλλο τὸ πρῶι και τὸ ἀπόγευμα δούλευε τὴν ἐργολαβία. Μποροῦσε, ἐπίσης, ἕνα κομμάτι της νὰ τὸ ὑπενοικιάσει σὲ ἕναν «ὑπεργολάβο». Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐξασφάλιζε κάποια συμπληρωματικά, ἔκτακτα εἰσοδήματα σὲ τυπογράφους. Τὸ κέρδος, πολλὲς φορές ἔναντι ἐντατικῆς προσωπικῆς ἐργασίας, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι μεγάλο και προέκυπτε κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ καταβολὴ τῶν εἰσφορῶν στὰ ἀσφαλιστικά ταμεῖα και τὴν ἐκμετάλλευση ἄλλων ἐργαζομένων ποὺ εἶχαν ἄμεση ἀνάγκη ἐργασίας χωρὶς δυνατότητα διαπραγματεύσεως ἱκανοποιητικῆς ἀμοιβῆς. Τουλάχιστον 4 φορές ὁ Κωστής ἀνέλαβε, μόνος ἢ με ἄλλους, τέτοιες ἐργολαβίες. Σὲ μιὰ περίπτωση μάλιστα ἕνας καθηγητῆς Πανεπιστημίου τοῦ ἀνέθεσε ἐργολαβικά τὴν ἐκδοσὴ ἑνὸς βιβλίου του.

ἀγόρασε μάλιστα καὶ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πού χρειάζονταν γιὰ τὴν ὅλη ἐργασία.

Ἡ ἐργολαβία θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ πρώτη ἀπόπειρα νὰ ὑπερβεῖ ἓνας τυπογράφος τὴν ἐξαρτημένη ἐργασία. Ἡ πραγματικὴ ὑπέρβαση ἐπιχειρεῖται μὲ τὴ μετάβαση στὴν κατηγορία τοῦ μικροῦ ἐπαγγελματία. Ἀρκετοὶ τυπογράφοι εἴτε μὲ οἰκονομίες, εἴτε μὲ κάποια κληρονομιά, εἴτε μὲ δάνεια, συνηθέστερα μὲ τὴν προίκα πού ἔλαβαν, ἀνοίγουν δικό τους μαγαζί. Τὸ πάγιο κεφάλαιο δὲν εἶναι ἀπαγορευτικό: χρειάζονται κάποια στρίποδα, μερικὲς κάσες, λίγες σειρὲς τυπογραφικῶν στοιχείων, τὶς ὁποῖες προμηθεύονται ἀπὸ τὰ στοιχειοχυτήρια ὑπογράφοντας γραμμάρια. Τὸ ἐνοίκιο εἶναι σχετικὰ χαμηλὸ γιατί ἐπιλέγονται συνήθως ἀνήλια ὑπόγεια ἢ ἄλλοι χῶροι καθόλου προνομιοῦχοι. Γιὰ νὰ ὑπάρχει ἐργασία, ἂν αὐτὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ μὲ ἄλλο τρόπο, ἐπιχειρεῖται «χτύπημα» τῶν τιμῶν, δηλαδή ὁ νέος ἐπαγγελματίας ἀναλαμβάνει τὴν ἐκδοση ἐντύπων μὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀνὰ τυπογραφικὸ φύλλο ἀπὸ αὐτὴν πού προτείνουν οἱ ἄλλοι. Χαμηλὴ τιμὴ σημαίνει ὅτι πολλὲς φορὲς ὁ ἴδιος ἐργάζεται 10-14 ὥρες τὴν ἡμέρα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἓνα ἀξιοπρεπὲς μεροκάματο. Ἐλέγχει, ὡστόσο, τὰ μέσα παραγωγῆς, νοιώθει ἀνεξάρτητος καὶ κατευθύνει κάποιους ἐργαζόμενους, πού συνήθως εἶναι μέλη τῆς οἰκογενείας του.

Ὁ Κωστής ἦταν ὁμορφος καὶ μὲ ἐγκάρδια συμπεριφορά. Χόρευε πολὺ καλὰ τὸ τσάμικο: ὅλοι μαρτυροῦν ὅτι στὸ πανηγύρι τοῦ χωριοῦ κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ τὸν συναγωνιστεῖ στὸ χορό. Ἀνοιχτοχέρης, ξόδευε ὅ,τι εἶχε γιὰ νὰ διασκεδάξει συγγενεῖς, φίλους καὶ συγχωριανούς πού τὸν συναντοῦσαν στὴν Ἀθήνα. Δὲν σκεπτόταν τὸ αὖριο καὶ τολμοῦσε μὲ δανεικὰ νὰ καλύπτει ἐλλείψεις, προσδοκώντας ὅτι σύντομα θὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπόσβεσή τους. Εἶχε ἀρκετὲς ἐπιτυχίες μὲ τὶς γυναῖκες. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ὅταν ἔληξε ἡ σχέση του μὲ δύο ἀπὸ αὐτές, διευκόλυνε τὴ γνωριμία τους μὲ τὸν ἀδελφό του Σωτήρη, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶχε κάποιες δυσκολίες στὶς σχέσεις του μὲ τὸ ἄλλο φύλο. Προσωπικὲς, ὡστόσο, ἀνασφάλειες καὶ ἡ προσδοκία μιᾶς προίκας πού θὰ τὸν ἀπογείωνε ἐπαγγελματικά, φαίνεται ὅτι τὸν ὥθησαν νὰ ἐπιδιώξει ἓνα γάμο μὲ συνοικέσιο. Τὰ συγγενικὰ δίκτυα λειτούργησαν ἀποτελεσματικά: ἔγινε γνωστὸ ὅτι συγχωριανὸς πού ἔμεινε εἴκοσι χρόνια στὶς ΗΠΑ ἐπέστρεψε μὲ γερὸ κομπόδεμα. Εἶχε ἤδη παντρεύει τὴ μεγαλύτερη κόρη του καὶ ἀναζητοῦσε γαμπρὸ γιὰ τὴ μικρότερη. Ἡ διαπραγματεύση ἐγίνε στὴν Ἀθήνα: ἡ ὑποψήφια νύφη μὲ τὸν πατέρα της συνάντησαν τὸν ὑποψήφιο γαμπρὸ παρουσία τοῦ μεσολαβητῆ. Δὲν ἐπῆλθε κατ' ἀρχὴν συμφωνία στὸ ὕψος τῆς προίκας καὶ ἡ ὑποψήφια νύφη μὲ τὸν πατέρα της ἐπέστρεψαν στὸ χωριό. Ὁ Κωστής ξανασκέφτηκε τὸ ζήτημα καὶ τελικὰ μὲ ἐπιστολὴ του δέχθηκε τὶς 100.000 δρχ. πού εἶχαν προταθεῖ κατὰ τὴ συνάντηση. Τὸ ποσό, πού δὲν ἦταν καθόλου εὐκαταφρόνητο, τοῦ δόθηκε μὲ τοὺς ἀρραβῶνες, τὸ 1939, καὶ ξοδεύτηκε σχεδὸν ὁλόκληρο γιὰ τὴν ἀγορὰ τυπογραφικῶν στοιχείων, ἐνὸς ποδοκίνητου πιεστηρίου καὶ ἐνὸς μικροῦ χειρο-

Ο Κωστής νιόπαντρος

κίνητου, καθώς και λοιπών τυπογραφικῶν ἐξαρτημάτων. Μεταξὺ 1939-1940 ὁ Κωστής, θὰ διευθύνει σὲ δύο διαδοχικοὺς χώρους, στὴν περιοχὴ τοῦ Κεραμικοῦ, ἓνα μικρό, καλλιτεχνικό, τυπογραφεῖο μὲ 2-3 ἐργαζόμενους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ἦταν ὁ ἀδελφός του ὁ Σωτήρης, ποὺ δούλευε τὸ ποδοκίνητο πιεστήριο. Παραμονὲς τοῦ πολέμου θὰ κλείσει τὸ μαγαζὶ καὶ θὰ μεταφέρει στὸ σπίτι του τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κινητὰ περιουσιακὰ του στοιχεῖα, δηλαδὴ τὰ στρίποδα καὶ τὶς κάσες μὲ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Μᾶλλον πούλησε τὸ ποδοκίνητο πιεστήριο, ἀλλὰ κάπου φύλαξε ἓνα χειροκίνητο πιεστηριάκι. Λίγους μῆνες πρὶν, τὸ Μάιο τοῦ 1940 εἶχε παντρευτεῖ καὶ εἶχε νοικιάσει 2-3 δωμάτια στὰ Κάτω Πετράλωνα, ὅπου ἔμενε μὲ τοὺς γονεῖς του καὶ τὰ δύο ἀνύπαντρα ἀδελφία του. Στὶς 5 Ὀκτωβρίου 1940 θὰ κληθεῖ ὡς ἑφεδρος γιὰ ἐκπαίδευση καὶ μὲ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου θὰ προωθηθεῖ στὸ ἀλβανικὸ μέτωπο.

Ὁ πόλεμος, ἡ Κατοχή, ὁ Ἐμφύλιος ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπηρεάσουν τὶς ἐπαγγελματικὲς καὶ προσωπικὲς διαδρομὲς τοῦ Κωστή καὶ τῶν δικῶν του. Ἀπὸ τὰ ἀδελφία, ὁ περισσότερο πολιτικοποιημένος ἦταν ὁ Θανάσης. Ἦθελε νὰ γίνεῖ παπὰς ἀλλὰ κατέληξε κι αὐτὸς τυπογράφος. Σὲ ἓνα μεγάλο τυπογραφεῖο ὅπου δούλευε ὡς στοιχειοθέτης γνώρισε, σὲ ἡλικία 23 ἐτῶν, τὴν Ἑλένη ἡ ὁποία ἐργαζόταν στὸ βιβλιοδετεῖο τοῦ τυπογραφείου καὶ ἦταν κόρη τοῦ πιεστή. Ἐρωτεύτηκαν καὶ παντρεύτηκαν γρήγορα, ἀνοιξαν δικό τους σπιτικό στὴ Γοῦβα, καὶ σὲ ἓνα χρόνο ἀπέκτησαν τὴν πρώτη τους κόρη. Ὁ Θανάσης ἔγινε μέλος τοῦ ΚΚΕ καὶ στὴν Κατοχὴ ἀνέβηκε στὸ βουνὸ γιὰ νὰ γίνεῖ τυπογράφος σὲ μία ἀπὸ τὶς μεραρχίες τοῦ ΕΛΑΣ. Ἀγόρασε μάλιστα ἀπὸ τὸν Κωστή τὸ χειροκίνητο πιεστηριάκι του γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Τὸ 1944 θὰ δεχτεῖ μιὰ γερμανικὴ σφαῖρα στὸ γόνατό του, ποὺ θὰ ἔχει σὰν συνέπεια νὰ παραμείνει τὸ πόδι του ἄκαμπτο σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Θὰ διαφωνήσει μεταπολεμικὰ μὲ τὸ ΚΚΕ καὶ θὰ διαγραφεῖ ἀπὸ τὸ κόμμα. Ἦταν ὁ λόγιος τῆς οἰκογένειας: διάβαζε ὅ,τι ἔβρισκε, ἔμαθε μόνος του γαλλικὰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγαπημένα του βιβλία ἦταν «Τὸ ταξίδι στὰ Ἱεροσόλυμα» τοῦ Σατωμπριάν. Ἦταν καὶ ὁ μόνος ἀπὸ τὰ ἀδελφία ποὺ κατάρφερε, ὅχι χωρὶς δυσκολίες, νὰ γίνεῖ λινοτύπης σὲ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες καὶ νὰ ἐξασφαλίσει ἔτσι σταθερὸ καὶ ἀξιοπρεπὲς μεροκάματο.

Οἱ ἐργαζόμενοι στὶς ἐφημερίδες τῆς Ἀθήνας, οἱ ἐργάτες τύπου ὅπως ὀνομάζονταν (λινοτύπες, ἀλλὰ καὶ οἱ τυπογράφοι ποὺ σελοδοποιοῦσαν τὰ φύλλα, οἱ μαρμαράδες, καὶ οἱ πιεστὲς τῶν μεγάλων περιστρεφόμενων πιεστηρίων), ἀμείβονταν πολὺ ὑψηλότερα καὶ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν ἀποτελεσματικότερες πιέσεις γιὰ αὐξήσεις καὶ παροχές. Ἐπιπλέον κρατοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα κλειστὸ στὰ μέλη τοῦ δικοῦ τους σωματείου, χωριστοῦ ἀπὸ τὸ σωματεῖο τῶν ἄλλων τυπογράφων· εἶχαν, ἀπὸ τὸ 1934, καὶ χωριστὸ ἀσφαλιστικὸ ταμεῖο. Μποροῦμε ἐδῶ νὰ ὀμιλοῦμε πράγματι γιὰ μιὰ ἀριστοκρατία μεταξὺ τῶν τυπογράφων. Ὅλοι ὀνειρεύονταν νὰ βροῦν τρόπους νὰ γίνουν δεκτοὶ στὴν προνομιούχο αὐτὴ ὁμάδα. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι πλεονεκτοῦσαν στὴ γαμήλια ἀγορά.

Ο μικρότερος αδελφός, ο Βαγγέλης, έμαθε, όπως αναφέρθηκε, την τυπογραφική τέχνη κοντά στα αδέρφια του, δούλεψε σε διάφορα τυπογραφεία, υπηρέτησε τη θητεία του το 1937-1938 και στον έλληνοϊταλικό πόλεμο αιχμαλωτίστηκε από τους Ιταλούς που τον μετέφεραν μαζί με άλλους σε στρατόπεδο αιχμαλώτων στην Ιταλία. Από εκεί διέφυγε στην Ελβετία μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών και επανήλθε στην Αθήνα μετά τη λήξη του πολέμου. Παρέμεινε στο πατρικό σπίτι ως το 1951, όταν παντρεύτηκε ύστερα από δυνατό έρωτα. Από το 1945 ως τη σύνταξή του το 1971 δούλεψε σε διάφορα τυπογραφεία, ανάμεσα σ' αυτά και δύο μεγάλα, του Δημητράκου και του Σπυρόπουλου. Βελτίωσε κάπως κι αυτός τα γαλλικά του Σχολαρχείου, ώστε να μπορεί να κάνει διορθώσεις σε τυπογραφικές πλάκες με γαλλικό κείμενο. Το μικρό σχετικά μεροκάματο τον ώθησε, όπως και τόσους άλλους, να δουλεύει λίγες ώρες τα απογεύματα και σε άλλα τυπογραφεία, ακόμα και όταν συνταξιοδοτήθηκε.

Ο πιο άτυχος ήταν ο Σωτήρης. Αυτός έμαθε πιεστής και δούλεψε στο τυπογραφείο του περιοδικού «Ζωή», σε άλλα τυπογραφεία και το 1939-1940, τα απογεύματα κυρίως, στο μαγαζί που έστησε ο Κωστής. Πολέμησε στην Αλβανία δίπλα στον αδελφό του τον Βαγγέλη, αλλά έπαθε κρουαγήματα στα πόδια και μεταφέρθηκε σε νοσοκομείο της Αθήνας. Στην Κατοχή αναγκάστηκε, για την επιβίωση, να δουλέψει ως εργάτης στη ΒΙΟΦΑΡΜ. Λίγο μετά την απελευθέρωση προσβλήθηκε από φυματίωση, ή οποία θέριζε πολλούς αλλά ιδιαίτερα τους τυπογράφους που δούλευαν στα ύπογεια και εισέπνεαν το αντιμόνιο. Η κατάστασή του γρήγορα επιδεινώθηκε. Του έλειπαν φάρμακα και κατάλληλη περίθαλψη. Μια πρακτική θεραπεία που έφάρμοσε με την τοποθέτηση καυτού σιδήρου στην πλάτη του δεν μπορούσε να έχει αποτελέσματα. Πονούσε και η σπιτονοικοκυρά που τον συμπαθούσε φρόντισε να του βρεί κάποιες μορφίνες μέσω του Χίτη αδελφού της. Προσπαθεί να ξαναγυρίσει στα τυπογραφεία, αλλά η φυματίωση βαραίνει όλο και περισσότερο. Μπαινοβγαίνει στο σανάτοριο «Σωτηρία». Στο βιβλιάριο υγείας του υπάρχουν σημειώσεις όπως: «άνικανος προς εργασίαν επί 15ήμερον», «24.8.1946: άνικανος επί εξάμηνον από σήμερον». Ζητάει σύνταξη, αλλά πεθαίνει πριν αυτή έγκριθεί. Λίγες μέρες μετά το θάνατό του, το 1947, θα φθάσει το τόσο αναμενόμενο φάρμακο που είχε φέρει ο θεός Αλκιβιάδης από την Αμερική.

Όταν επιδεινώθηκε η υγεία του, έπαψε να μένει στο σπίτι με τον Κωστή και τους γονείς του. Όλοι φοβόντουσαν πλέον, στο στενό χώρο που έμεναν, μήπως τους μεταδώσει το μικρόβιο. Έπληρχε, εξάλλου, από τον Αύγουστο του 1944 ένα βρέφος ανάμεσά τους, ο πρώτος γιός του Κωστή. Στην τελευταία φάση της ζωής του, ο Σωτήρης έμεινε στο σπίτι της τελευταίας του φιλένιδας. Αυτή ή γυναίκα, που ήταν πολύ όμορφη, αδιαφόρησε τελείως για τους κινδύνους μιάς συμβίωσης και τον περιέθαλψε μέχρι τέλους. Στο όστεοφυλάκιο

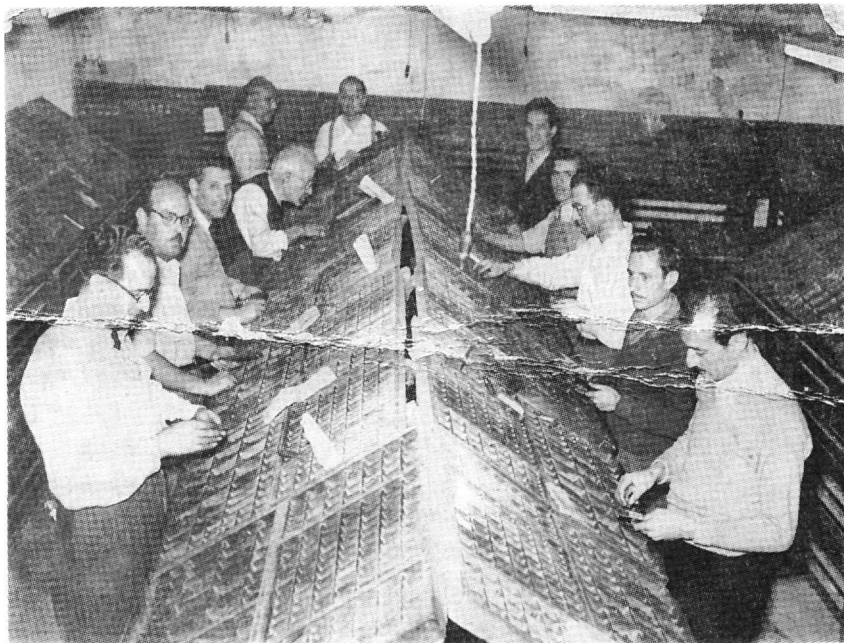
τοῦ νεκροταφείου ποὺ κατατέθηκαν τὰ κόκκαλά του μετὰ τὴν ἐκταφή, γίνονταν, ἐπὶ πολλὰ χρόνια, δύο πληρωμές γιὰ τὴ φύλαξή τους: ἀπὸ τὴ μάνα τοῦ Σωτήρη καὶ κάποια ἄγνωστη.

Ἄς γυρίσουμε στὸν Κωστή. Μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου γύρισε κι αὐτὸς πεζῇ ἀπὸ τὴν Ἀλβανία στὴν Ἀθήνα. Ἀδύνατος, ἀξύριστος καὶ ταλαιπωρημένος, δυσκολεύτηκε νὰ τὸν ἀναγνωρίσει ἡ οἰκογένειά του. Ἀρχίζει καὶ γιὰ αὐτοὺς ὁ ἀγώνας τῆς ἐπιβίωσης, ἰδιαίτερα τὸν κρίσιμο χειμῶνα τοῦ 1941-1942. Ὁ Κωστής κατορθώνει νὰ κάνει λίγα μεροκάματα σὲ ἓνα τυπογραφεῖο τὸ 1942. Μὲ τὸ τυπογραφικὸ ὕλικό ποὺ εἶχε σπίτι του ἢ ἄλλου ἀναλαμβάνει καὶ κάποιες μικροδουλειές. Ἀλλὰ αὐτὰ δὲν ἐπαρκοῦν. Σπεύδει ἔτσι μὲ φίλους νὰ φορτώσει τὰ ὑπολείμματα ἀγγλικοῦ ἀεροπλάνου ποὺ εἶχαν καταρρίψει οἱ Γερμανοὶ κοντὰ στὸ χωριὸ γιὰ νὰ πουλήσει τὸ σίδερο σὲ παλιατζήδες στὴν Ἀθήνα. Ἄλλοτε μαζεύει μὲ τοὺς δικούς του τὰ ἐναπομείναντα στάχυα ἀπὸ τὰ χωράφια τῶν συγγενῶν συγχωριανῶν. Βάζει τὴ γυναίκα του νὰ πουλάει στραγάλια καὶ σταφίδες ἔξω ἀπὸ κινηματογράφους. Νοιώθει ὥστόσο καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸ Φθινόπωρο τοῦ 1943 ὅτι ὁ πόλεμος πλησιάζει στὸ τέλος του καὶ ἀποφασίζει νὰ ἀποκτήσει τὸ πρῶτο του παιδί. Εἶναι κοντὰ στὴν ὑπόθεση τῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλὰ δὲν γίνεται μέλος καμιᾶς ὀργάνωσης. Ὁ ἀδελφός του εἶναι στὸ βουνό καὶ ὁ πρῶτος του ξάδελφος πολιτικὸ στέλεχος τοῦ ΕΑΜ στὴν Ἀθήνα. Αὐτὸν τὸν ἐξάδελφο θὰ θερίσει μιὰ ριπὴ ἐγγλέζικου τάνκ κατὰ τὰ Δεκεμβριανά. Ὁ Κωστής καὶ ὄχι τὰ ἀδελφία τοῦ σκοτωμένου θὰ τολμήσει νὰ τὸν μεταφέρει μὲ ἓνα καρότσι ἀπὸ τὰ Κάτω Πετράλωνα στὸ τρίτο νεκροταφεῖο διασχίζοντας τὴν ὁδὸ Πειραιῶς. Στὰ Κάτω Πετράλωνα μάχονταν ἀριστεροὶ καὶ οἱ σφαῖρες καὶ οἱ ὄλμοι τῶν Χιτῶν τοῦ Γρίβα καὶ τῶν Ἀγγλων ἀπὸ τὸ Θησεῖο ἔπεφταν βροχή. Ἡ μάνα τοῦ Κωστή θὰ σπεύσει μετὰ τὴ Βάρκιζα νὰ ρίξει στὸ πηγάδι τῆς αὐλῆς ὅλες τὶς κόκκινες γραβάτες καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ἀριστερὰ τεκμήρια, ἐνοχοποιητικὰ πλέον.

Τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια ἦταν δύσκολα γιὰ τοὺς τυπογράφους. Παρὰ τὴ σταδιακὴ αὐξήση τῶν ἐκδόσεων, ποὺ σήμαινε ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν, τὸ ὑψηλὸ κόστος τῆς ζωῆς ἐξανέμιζε τὰ μεροκάματα. Τὸ 1945 ὁ Κωστής δουλεύει ὡς στοιχειοθέτης σὲ τουλάχιστον 4 διαφορετικὰ τυπογραφεῖα. Σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτά, σὲ μιὰ πάροδο τῆς Γ' Σεπτεμβρίου, κοντὰ στὴν Ὁμόνοια, θὰ παραμείνει καὶ τὸ 1946-1947. Ἀνῆκε στὸν Κ. Ράφτη ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἦταν τὸ τυπογραφεῖο τοῦ ΚΚΕ. Εἶχε πολὺ προσωπικὸ ποὺ ἐργαζόταν σὲ δύο βάρδιες. Τύπωνε κυρίως βιβλία ἀριστεροῦ περιεχομένου ποὺ διακινουσε τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ ΚΚΕ στὴν πλατεία Κλαυθμῶνος. Ἐνῶ πλησιάζουμε στὸν ἐμφύλιο, δεξιὰ στοιχεῖα εἰσέβαλαν στὸ μαγαζὶ καὶ τὰ κατέστρεψαν ὅλα. Ὁ Βαγγέλης, ποὺ δούλευε κι αὐτὸς ἐκεῖ, θυμᾶται τὶς προσπάθειες ποὺ κατέβαλαν νὰ τοποθετήσουν πάλι στίς ἀναποδογυρισμένες κάσες τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν χυθεῖ στὸ πάτωμα. Σὲ λίγο τὸ τυπογραφεῖο θὰ κλείσει, ὅπως καὶ τὸ βιβλιοπωλεῖο.

Ο Κωστής τακτοποιεί κάσες

Το τμήμα στοιχειοθεσίας στο μεγάλο τυπογραφείο του Κωστή

Ἀπὸ τὸ 1948 ὁ Κωστής ἐργάζεται σὲ ἓνα τυπογραφεῖο κοντὰ στὴν πλατεία Κουμουνδούρου. Φαίνεται ὅτι μὲ τὶς ικανότητές του ἔγινε ἀρχιεργάτης καὶ ἐντάσσοντας στὸ τυπογραφεῖο τὸ τυπογραφικὸ ὕλικό ποὺ εἶχε ἀποθηκευμένο σπίτι του ἢ ἄλλου, καὶ ἀσφαλῶς προσθέτοντας κάποιο κεφάλαιο ποὺ θὰ δανείστηκε, γίνεται, ἀπὸ τὸ 1951, ὁ τρίτος συνέταιρος τῆς ἐπιχείρησης. Οὐσιαστικὰ αὐτὸς ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση, γι' αὐτὸ στὶς μισθοδοτικὲς καταστάσεις ποὺ ἀποστέλλονται στὸ Ταμεῖο Τυπογράφων σχεδὸν πάντοτε ἐμφανίζεται ἡ δική του ὑπογραφή. Στὸ γύρισμα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 τὸ τυπογραφεῖο ἐξασφαλίζει παραγγελίες ἀπὸ μεγάλους ἐκδοτικοὺς οἴκους τῆς Ἀθήνας καὶ τυπώνει βιβλία νομικά, ἱατρικά καὶ ἄλλα. Συμμετέχει, μάλιστα, στὴν ἐκτύπωση τοῦ σκανδαλιστικοῦ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐβδομαδιαίου περιοδικοῦ «Τὸ Χτυποκάρδι». Ἦταν τόσο μεγάλη ἡ κυκλοφορία του ὥστε πολλαπλασιάστηκαν οἱ σελίδες του καὶ γιὰ νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἔγκαιρη ἐκδοσή του ἡ ὕλη μοιραζόταν σὲ διάφορα τυπογραφεῖα. Ἡ ἐπιχείρηση, γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν προσφορά, αὐξάνει τὸ προσωπικό της, ποὺ ξεπερνᾷ τώρα τὰ 30 ἄτομα. Τὸ τυπογραφεῖο δουλεῦει ὡς ἀργὰ τὸ βράδυ καὶ ὁ μονότονος ἤχος τῶν πιεστηρίων εἶναι συνεχής. Ὁ Κωστής συντονίζει ὅλη τὴν ἐργασία: συμφωνεῖ μὲ τοὺς πελάτες τὴ μορφή τῆς ἐκδοσης, τὶς προθεσμίες καὶ τὴν τιμὴ· κατανέμει τὴν ὕλη στοὺς ἐμπειρότερους τεχνίτες, παρακολουθεῖ τὴ σελιδοποίηση, τὶς τυπογραφικὲς διορθώσεις, βλέπει τὸ πρῶτο φύλλο πρὶν τὴν ἐκτύπωση· παραγγέλλει στὸ χυτήριο τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ μέταλλα ποὺ λείπουν, ἀγοράζει τὸ χαρτί γιὰ τὴν ἐκτύπωση καὶ συνεννοεῖται μὲ τοὺς βιβλιοδότες γιὰ τὴ βιβλιοδεσία· αὐτὸς πληρώνει τὸ προσωπικὸ κάθε Σάββατο.

Γιὰ λίγα χρόνια, μετὰξὺ 1952-1955, οἱ δουλειὲς πῆγαν καλὰ: τὸ 1954 κατὰ μέσο ὄρο ἀπασχολοῦνταν μηνιαίως εἴκοσι δύο ἄτομα στὸ τυπογραφεῖο καὶ τὸ 1955 τριάντα. Οἱ συνέταιροι εἶχαν κάποια κέρδη. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Κωστή ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράζει καὶ ἀγαθὰ κύρους, ὅπως μπανάνες, ἢ ἓνα πικ-άπ. Τὰ παιδιά φοιτοῦν σὲ ἰδιωτικὸ σχολεῖο. Τὴν τελευταία στιγμή ἀποτυγχάνει ἡ ἀγορὰ μεγάλου οἰκοπέδου στὸν ἔρημο τότε Χολαργό, κάτω ἀπὸ τὸ βουνό. Ὁ Κωστής τελικὰ ἀγοράζει ἓνα οἰκόπεδο, δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ σπίτι ποὺ ἔμενε. Τὸ σχέδιό του ἦταν νὰ κτίσει μιὰ τετραώροφη τουλάχιστον πολυκατοικία ὅπου θὰ εἶχαν τὸ χωριστὸ τους σπίτι τὰ τρία του παιδιά καὶ ὁ ἴδιος. Αὐτὰ τὰ σχέδια, ποὺ τὰ ἔβλεπε σύντομα νὰ πραγματοποιοῦνται, καὶ ἄλλες ἀσφαλῶς ἀγκυλώσεις, τὸν ἀπέτρεψαν νὰ ἐνοικιάσει προσωρινὰ μιὰ μεγαλύτερη κατοικία γιὰ τὴν οἰκογένειά του, ἢ ὅποια ἀριθμοῦσε ἤδη 7 ἄτομα (τὸ ζεῦγος, τὰ τρία παιδιά, ὁ παππούς καὶ ἡ γιαγιά) καὶ ἔμενε σὲ δύο μόνο δωμάτια, σὲ μιὰ αὐλὴ ὅπου στεγάζονταν περιμετρικὰ ἄλλα τρία νοικοκυριά καὶ εἶχαν ὅλοι μία κοινὴ τουαλέτα.

Ὁ Κωστής δὲν ἀντιλαμβανόταν ἴσως τὸ πρόβλημα γιὰτὶ οἱ ἀνάγκες τῆς δουλειᾶς τὸν κρατοῦσαν ὅλη τὴ μέρα ἐκτὸς σπιτιοῦ: ἔφευγε νωρὶς τὸ πρωὶ καὶ

γύριζε άργά τὸ βράδυ, αρκετὲς φορὲς διασκεδάζοντας μὲ ποικίλες παρέες. Εἶχε ἐπιβάλλει μιὰ πειθαρχία στὴν οἰκογένειά του καὶ κανεὶς δὲν τολμοῦσε νὰ ἔχει διαφορετικὴ γνώμη: ἡ γυναίκα του ἀκολούθησε τὴν ὑποταγή, τὴ συνθηδέστερη ἐπιλογή τῶν περισσότερων συζύγων ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ ἀνατρέψουν τὶς οἰκογενειακὲς ἰσορροπίες τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Κρατοῦσε, ἐπίσης, ἀπόστασι ἀπὸ τὰ παιδιὰ του καὶ ἤθελε νὰ ἐλέγχει, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τὶς ἐπιλογές τους, ἰδιαίτερα τῆς κόρης του. Μόνον ἡ μητέρα του, μιὰ πολὺ ἰσχυρὴ προσωπικότητα, ὅπως ἀνέφερα στὴν ἀρχή, καὶ ὁ οὐσιαστικὸς ρυθμιστὴς τῶν τοῦ οἴκου κατὰ τὴν ἀπουσία τοῦ γιοῦ της, τολμοῦσε νὰ τοῦ ἀντιμιλήσει. Ὁ Κωστής, ὥστόσο, δὲν ἦταν τόσο σκληρὸς ὅσο ἤθελε νὰ δείχνει, ἀκολουθώντας ἕνα μοντέλο συμπεριφορᾶς ποὺ νόμιζε ὅτι ἐξασφάλιζε τὴν ἀντρικὴ του ἐξουσία καὶ ἀξιοπρέπεια. Τὶς Κυριακὲς ποὺ ἔμενε σπíti συχνὰ τὸν ἔπαιρναν τὰ δάκρυα ὅταν θυμόταν τὸν πατέρα του ποὺ ποτὲ δὲν γνώρισε ἢ ὅταν ἄκουγε κάποιο θεατρικὸ δρᾶμα ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο.

Ἡ κρίσιμη καμπὴ στὴν πορεία τοῦ τυπογραφείου ἦλθε ὅταν ὁ Κωστής καὶ οἱ συντάταιροί του ἀποφάσισαν νὰ ἀγοράσουν, μὲ γραμμᾶτια, λινοτυπικὲς μηχανές. Εἶχε προηγηθεῖ μιὰ παρατεταμένη ἀπεργία τῶν ἐργαζομένων ποὺ νέκρωσε τὸ τυπογραφεῖο ἐπὶ 42 ἡμέρες, γιὰτὶ ὁ Κωστής ἔδειξε αὐτὴ τὴ φορὰ ἀδιαλλαξία στὶς σχετικὲς διαπραγματεύσεις γιὰ αὐξήσεις. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἀγορᾶς ἀπέβλεπε, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ στὴ σταδιακὴ ἀπεξάρτηση ἀπὸ αὐξημένο ἐργατικὸ προσωπικό. Μιὰ λινοτυπικὴ μηχανὴ θὰ μπορούσε νὰ ἀποδίδει, παράγοντας συμπαγεῖς ἀράδες, ὅσο 3-4 καὶ περισσότεροι ἐργάτες, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τοῦ ὑπὸ στοιχειοθέτηση κειμένου. Στὸν τεχνολογικὸ αὐτὸν ἐκσυγχρονισμό εἶχαν ἀπὸ πολὺ νωρὶς καταφύγει οἱ ἐφημερίδες, ἀλλὰ στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια κάποια, μεγάλα κυρίως, τυπογραφεῖα εἶχαν προχωρήσει καὶ αὐτὰ στὴν ἀγορὰ τέτοιων μηχανῶν οἱ ὁποῖες ἦταν ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὲς στὴν παραγωγὴ στρωτῶν κειμένων, αὐτῶν δηλαδὴ ποὺ δὲν ἀπαιτοῦσαν ἰδιαίτερες ἀλλαγές κατὰ τὴ διόρθωση. Τὸ ὅλο ἐγχείρημα ἀπέτυχε τελικά. Οἱ μηχανές ἐγκαταστάθηκαν ἀλλὰ ἐπειδὴ συνέπεσε νὰ μειωθοῦν οἱ ἐργασίες, δὲν ἐξασφαλίστηκε ἡ συνεχὴς λειτουργία τους. Ἡ κατὰστασι ἐπιδεινώθηκε ἀπὸ νέες διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων, ἐνῶ ἐπῆλθε καὶ διάστασι μεταξὺ τῶν συνεταίρων. Ἐπὶ πλέον, μιὰ σοβαρὴ ἀσθένεια τῶν νεφρῶν κράτησε τὸν Κωστή γιὰ 1-2 μῆνες ἐκτὸς τυπογραφείου σὲ μιὰ κρίσιμη περίοδο γιὰ τὴ λειτουργία του. Ὅταν ἐπέστρεψε, ἀναζήτησε δανεικὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κρίση. Κάτι ἐξασφάλισε, ἀλλὰ τὰ χρέη, κυρίως τὰ γραμμᾶτια τῶν λινοτυπικῶν μηχανῶν ποὺ διαμαρτυρήθηκαν, οἱ ἐργατικὲς ἀποζημιώσεις καὶ κυρίως ἡ ἀδυναμία καταβολῆς τῶν εἰσφορῶν τῶν ἐργαζομένων στὸ Ταμεῖο ὁδήγησαν τὴν ἐπιχείρηση σὲ πτώχευση.

Ἡ πτώση ἦταν ἀθέτη. Ἡ ὑπόθεσι κατέληξε στὸ δικαστήριο ὅπου ἐπειδὴ ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ ἐπιχείρηση κρατοῦσε διπλὰ βιβλία, τὸ δικαστήριο ἐπέβαλε

στὸν κύριο ὑπεύθυνο, τὸν Κωστή, ποινὴ πολὺμηνος φυλάκισης γιὰ δολία χρεωκοπία. Ὁδηγήθηκε στὸ Τμήμα Μεταγωγῶν ὅπου παρέμεινε γιὰ ἀρκετὲς μέρες μαζί μὲ βαρυνοῖντες. Τότε ἐμήνυσε ὅτι ἂν δὲν βρεθοῦν χρήματα γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς ποινῆς του δὲν θὰ ἐπιβιώσει. Κινητοποιήθηκαν ὅλα τὰ συγγενικά καὶ φιλικὰ δίκτυα καὶ βρέθηκαν τὰ χρήματα αὐτὰ πρὸς τὸν ἔβγαλαν ἀπὸ τὴ φυλακή. Οἱ ἐπιπτώσεις, ὅπως ἦταν φυσικό, ἦταν βαριές καὶ γιὰ τὴν οἰκογένεια. Τὴ σχετικὴ εὐημερία διαδέχθηκε ἡ ἀνέχεια, ὁ μπακάλης μὲ τὸ βερσέ, τὰ δανεικὰ ἀπὸ παντοῦ. Καὶ πρὸς ὁδυνηρὰ: ὁ δικαστικὸς ἐπιμελητὴς ποὺ καταγράφει γιὰ κατὰ-σχεση ὅλα τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ νοικοκυριοῦ: τὸ ραδιόφωνο, τὸ πλῆ-ἀπ, τὸ ψυγεῖο. Πρῶτο κατασχέθηκε τὸ παρακείμενο οἰκόπεδο γιὰ τὸ ὁποῖο τόσα ὄνειρα εἶχε κάνει ὁ Κωστής. Ὅλη ἡ οἰκογένεια βίωσε τραυματικά τις ἐμπειρίες αὐτές, ἀλλὰ περισσότερο ἡ σύζυγος τοῦ Κωστή, ποὺ σιωπηλὰ ὑπέφερε ὅλα αὐτά. Ἀργότερα, ὅμως, ὅταν ἀρρώστησε ψυχικά, οἱ δασάδες καὶ ἐκτιμητὲς στοίχειωναν τὸ μυαλό της.

Ὁ Κωστής διατήρησε τὴν ψυχραιμία του. Εἶχε φροντίσει, πρὶν κατασχεθεῖ τὸ ὑλικὸ τοῦ τυπογραφείου ποὺ χρεοκόπησε, νὰ μεταφέρει τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ τοῦ ἀνῆκαν, αὐτὰ ποὺ εἶχε ἀγοράσει μὲ τὴν προίκα τῆς γυναίκας του, σὲ ἓνα κοντινὸ ὑπόγειο ποὺ τὸ μετέτρεψε σὲ μικρὸ τυπογραφεῖο. Καὶ ἐπειδὴ, ἔχοντας χρεοκοπήσει, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ νέο αὐτὸ μαγαζὶ στὸ ὄνομά του, διαφορετικὰ κινδύνευε ἀπὸ κατάσχεση, τὸ ἔγραψε στὸ ὄνομα τοῦ κουνιάδου του, ποὺ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἦλθε ἀπὸ τὸ χωριό, ἔπειτα στὸ ὄνομα τοῦ μεγαλύτερου γιοῦ του καὶ τέλος σ' αὐτὸ τῆς γυναίκας του. Ἐτσι, ξεκίνησε μιὰ μακρὰ περίοδος οἰκονομικῆς ἀνασυγκρότησης μὲ ποικίλες διακυμάνσεις. Τὰ τρία του παιδιὰ ἔμαθαν τὴν τυπογραφικὴ τέχνη καὶ τὸν βοηθοῦσαν κάποια ἀπογεύματα ἢ ὅταν δὲν εἶχαν σχολεῖο. Ἡ ἡλικία τους, ὅταν ξεκίνησαν νὰ δουλεύουν, ἦταν 10, 12 καὶ 16 ἀντίστοιχα, δύο ἀγόρια καὶ ἓνα κορίτσι. Ὁ μεγαλύτερος πῆγε στὸ νυκτερινό. Ἐπειδὴ ὁ Κωστής ἦταν γνωστὸς στὴν ἀγορὰ, βρῆκε σύντομα κάποιες ἐργασίες καὶ μὲ τὴ δική του προσωπικὴ ἐργασία καὶ τῶν παιδιῶν του ξεπεράστηκε ὀριακὰ ἡ ἀνέχεια. Ἐμεναν τὰ χρεῖα σὲ συγγενεῖς καὶ φίλους ποὺ εἶχαν συναφθεῖ κατὰ τὴν κρίση τοῦ τυπογραφείου καὶ γιὰ τὴν ἀποφυλάκιση. Βρέθηκε σταδιακὰ καὶ ἡ ἀκόλουθη ρύθμιση: ἀγοράστηκαν γιὰ τοὺς δανειστὲς διάφορα ἀγαθὰ, π.χ. ἓνα ψυγεῖο, μιὰ κρεβατοκάμαρα, καὶ ὁ Κωστής ἀνέλαβε νὰ πληρώνει τις δόσεις.

Στις ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 τὸ τυπογραφεῖο μετακινήθηκε ἀπὸ τὴν πλατεία Κουμουνδούρου σὲ ἓνα ὑπόγειο, στὴ γωνία Ἰπποκράτους καὶ Σόλωνος, ὅπου σήμερα τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Γρηγόρη, καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα σὲ ἓνα μεγαλύτερο ὑπόγειο στὴ γωνία Ἀκαδημίας καὶ Χαριλάου Τρικούπη. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχαν ἀύξηθεῖ οἱ ἐκδόσεις καὶ ὁ Κωστής μπόρεσε νὰ διευρύνει τὸν κύκλο ἐργασιῶν. Ἀπασχολοῦσε 1-2 μόνιμους ἐργάτες καὶ, ὅταν ἐπειγόταν νὰ παραδώσει ἓνα βιβλίο, λίγους ἀκόμη, κυρίως συνταξιούχους ἢ ἐργαζόμενους ἄλλου,

πού έρχονταν τὰ ἀπογεύματα γιὰ κάποια συμπληρωματικά μεροκάματα. Ίδιαίτερα αὐτὲς τὲς ἀπογευματινὲς ὥρες, ὅταν συναντιόντουσαν μπροστὰ στὴν κάσα παλαιοὶ ὁμότεχνοι, τὰ καλαμπούρια ἔδιναν καὶ ἔπαιρναν, τὸ ραδιοφωνάκι ἔπαιζε συνεχῶς καὶ μεταξὺ τους συναγωνίζονταν ἐνίοτε σὲ τυπογραφικὴ δεξιότητα. Τότε ἐπιχείρησε καὶ ὁ Κωστής, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι, κυρίως στὴ δεκαετία τοῦ 1960, τὴ συνεργασία μὲ ἓνα ἐργαστήριό μονοτυπίας, ἡ ὁποία ὅλο καὶ περισσότερο ἀντικαθιστοῦσε τὴ στοιχειοθεσία στὴν παραδοσιακὴ κάσα: δηλαδή τὰ κείμενα κτυπιόντουσαν στὴ μονοτυπία, ἔρχονταν στὸ τυπογραφεῖο σὲ μορφή ἀράδων χωρὶς διάστιχο καὶ σελιδοποιούνταν, διορθώνονταν καὶ γενικὰ ἐτοιμάζονταν γιὰ τύπωμα. Ἡ ἐκτύπωση γινόταν τώρα μέσα στὸ τυπογραφεῖο, στὰ δύο ἐπίπεδα πιεστήρια πού εἶχαν ἀποκτηθεῖ. Ἐκτὸς στέλνονταν τὰ τυπωμένα φύλλα γιὰ τὴ βιβλιοδεσία.

Ἀπὸ τὴν 1 Δεκεμβρίου 1969, σὲ ἡλικία 59 ἐτῶν, ὁ Κωστής συνταξιοδοτήθηκε. Τοῦ ἀναγνωρίστηκαν συνολικὰ 5.634 καὶ 2/8 ἡμέρες ἐργασίας καὶ ἡ σύνταξή του, μαζί μὲ τὰ οἰκογενειακὰ βάρη, προσδιορίστηκε στὶς 3.087, 93 δρχ. Μὲ αἴτησή του στὸ Ταμεῖο τοῦ ἐπιτράπηκε ἐπίσημα νὰ συνεχίσει νὰ ἐργάζεται ὁρισμένες ὥρες τὴν ἡμέρα. Οὐσιαστικὰ συνέχισε τὴν ὡς τότε διεύθυνση τοῦ μαγαζιοῦ πού ἦταν τώρα στὸ ὄνομα τῆς γυναίκας του. Ὁ ἴδιος ἀντιλαμβάνονταν, μετὰ τὸ 1970, ὅτι τὰ ὅρια ἐνὸς μικροῦ τυπογραφείου, μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς φωτοσύνθεσης καὶ τῆς ὅψης στένευαν πλέον πολὺ. Τὰ παιδιὰ του εἶχαν πλέον ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο: παρὰ τὲς οἰκονομικὲς δυσκολίες ἐπέμεινε νὰ μποῦν καὶ τὰ τρία στὸ πανεπιστήμιο. Ἀρχισε νὰ δρομολογεῖ, μὲ ἀργούς ρυθμούς, τὴ δική του ἀποδέσμευση: πούλησε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πιεστήρια σὲ ἐπαρχιακὴ ἐφημερίδα, ἀπέφευγε μεγάλες ἐργασίες πού θὰ συνεπάγονταν αὐξημένο ἔκτακτο προσωπικό. Πάντα ἀνέβαλε μιὰ ἐπιστροφή στὸ χωριό, ἔστω καὶ γιὰ διακοπές. Ἴσως δὲν ἤθελε νὰ βρεθεῖ ἀνάμεσα σὲ συγχωριανούς χωρὶς κάποιες οἰκονομικὲς προϋποθέσεις πού θὰ θύμιζαν, ἔστω ἀμυδρά, τὸ σύντομο ἀλλὰ «ἐνδοξο» παρελθόν, ὅταν ἡ μετὰβασή του στὴ γενέτειρα ἦταν πάντα ἐντυπωσιακὴ. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1977 χειρουργεῖται ἐσπευσμένα ἀπὸ κρίση χολῆς, ἐπιστρέφει στὸ σπίτι, ἀλλά, ἐνδεχομένως γιὰτὶ δὲν τοῦ χορηγήθηκε ἀντιπηκτικὴ ἀγωγή, παθαίνει καρδιακὴ προσβολὴ καὶ πεθαίνει λίγες μέρες ἀργότερα στὸν Εὐαγγελισμό, σὲ ἡλικία 67 ἐτῶν. Ζοῦσε ἀκόμη ἡ μάνα του, εἶχε ξεπεράσει τὰ 90, καὶ ἐπειδὴ εἶχε τυφλωθεῖ ἀπὸ γλαύκωμα ἐπιστρατεύτηκαν πολλοὶ τρόποι γιὰ νὰ καθυστερήσει ἡ γνωστοποίηση τοῦ μοιραίου συμβάντος. Τὸ κατὰλαβε πολὺ γρήγορα καὶ τὰ μοιρολόγια, στὰ ἀρβανίτικα, ἀκούγονταν ἀπὸ μακριά.

Τὰ παιδιὰ του δὲν καταφέρνουν νὰ πείσουν ἓναν ξάδελφό τους, πού δούλευε μὲ τὸν πατέρα τους, νὰ κρατήσῃ μὲ μιὰ μικρὴ οἰκονομικὴ συμβολὴ τὸ τυπογραφεῖο ὡς συνέταιρος. Φοβόταν, καὶ δικαιολογημένα ὡς ἓνα βαθμό, τὸ συναγωνισμό τῆς φωτοσύνθεσης, πού ἐπεκτεινόταν ραγδαία. Τὸ ὑπερκείμενο

τσαντάδικο προσφέρει ἓνα ποσὸ γιὰ νὰ ἀγοράσει τὸν ἀέρα τοῦ μαγαζιοῦ καὶ τὰ παιδιὰ ἐνδίδουν, ἰδιαίτερα γιὰτὶ ἀντιμετώπιζαν τὰ ὑψηλὰ ἔξοδα ἀπὸ τὴν ἀρρώστια τῆς μάνας τους. Ἔτσι, μικρὸ μέρος τοῦ τυπογραφικοῦ ὑλικοῦ τὸ ἀγοράζουν σὲ χαμηλὴ τιμὴ διάφοροι τυπογράφοι καὶ τὸ περισσότερο πουλιέται ὡς μέταλλο. Τὸ ἐναπομεῖναν πιεστήριο πουλιέται καὶ αὐτὸ ὡς μέταλλο σὲ ἓναν παλιατζή πού τὸ τεμαχίζει μὲ μιὰ βαριά.

Λίγο πρὶν τὴ διάλυση τοῦ τυπογραφείου, μερικὰ στρίποδα καὶ τυπογραφικὲς κάσες μεταφέρονται στὰ γραφεῖα μιᾶς ἱστορικῆς ἐταιρείας. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἀνῆκαν στὸ ὑλικὸ πού εἶχε ἀγοραστέῃ τὸ 1939 μὲ τὴν προίκα πού ἔλαβε ὁ Κωστής. Στὴν ἴδια ἐταιρεία κατατέθηκε καὶ τὸ μικρὸ ἀρχεῖο τοῦ τυπογραφείου.

Ἀπὸ τὰ ἀδελφία ὁ Θανάσης πέθανε λίγα χρόνια ἀργότερα καὶ ὁ μικρότερος ἀδελφός, ὁ Βαγγέλης ἔφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ τὴν 7η Φεβρουαρίου 2005, πλήρης ἡμερῶν καὶ ἀκμαῖος ὡς τὸ τέλος.